

Ιδεολογικές διαφορές στις επιτύμβιες επιγραφές γυναικών: Από την κλασική στην ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή

Κώστας Μαντάς
Δρ Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Μπρίστολ

Οι επιτύμβιες επιγραφές της αρχαιότητας προσφέρουν πολύτιμο υλικό έρευνας στον ιστορικό που ενδιαφέρεται για την κοινωνική ανθρωπολογία του αρχαίου κόσμου. Ο λόγος ύπαρξης αυτών των επιγραφών είναι η αρχέγονη τάση του ανθρώπου να αποκτήσει μια μορφή αθανασίας, να αφήσει κάποιο υλικό σημάδι της ύπαρξής του.

Αρχικά, αυτό το είδος "αθανασίας" ήταν το προνόμιο των αριστοκρατών-πολεμιστών, που ο "ηρωικός" τους θάνατος στο πεδίο της μάχης καταγραφόταν από την επική ποίηση¹. Για τους πολλούς και "ασήμαντους", στους οποίους συγκαταλέγονταν και οι γυναίκες, δεν υπήρχε παρά η λησμονιά του γρήγορου και φανούσι περάσματος από τον επίγειο κόσμο. Όμως από τον 7ο π.Χ. αιώνα, από τις αρχές της αρχαϊκής εποχής, οι κοινωνικές ανακατατάξεις που προκάλεσαν οι νέες πολιτικές ζυμώσεις (π.χ. εγκαθίδρυση τυραννιών) οδήγησαν σε μια "δημοκρατικοποίηση" ακόμη και του θανάτου².

Το επιτύμβιο επίγραμμα παύει πλέον να είναι προνόμιο μιας κοινωνικής τάξης και ενός φύλου. Πληθώρα τέτοιων επιγραμμάτων διασώζονται από την Αττική, και μέσω αυτών η μνήμη εκατοντάδων άσημων, κοινών ανθρώπων, ανδρών και γυναικών.

Βέβαια, μεταξύ των επιτύμβιων επιγραφών ανδρών και γυναικών παρουσιάζονται βασικές διαφορές. Καθώς η αρχική λακωνικότητα των επιγραμμάτων της αρχαϊκής εποχής υποχωρεί σιγά-σιγά, πληροφορούμαστε κάποια στοιχεία της περασμένης ζωής των νεκρών. Ενώ όμως οι άνδρες παρουσιάζονται ως πολεμιστές που βρήκαν συχνά τον θάνατο στο πεδίο της μάχης, και γι' αυτό τιμούνται δημόσια ή καταγράφονται με τα ποικίλα επαγγέλματά τους, οι γυναίκες είναι κορίτσια που πέθαναν πριν προλάβουν να εκπληρώσουν τον βασικό τους κοινωνικό ρόλο, δηλαδή να παντρευτούν, ή είναι μητέρες που πέθαναν στον τοκετό ή, σπανιότερα, από γηρατειά ή αρρώστια. Π.χ.: "Την Κρατίστα, κόρη ευγενική του Δαμαινέτου και σύζυγο αγαπημένη του Αρχέμαχου, δέχτηκε αυτή η σκόνη. Κάποτε

από ολέθρια μοίρα πέθανε στον τοκετού τους πόνους, αφήνοντας στο σύζυγο το ορφανό μες στο σπίτι παιδί της"³.

Το θέμα του θανάτου της γυναίκας πάνω στη γέννα είναι "κοινός τόπος" και απαντάται συχνά και στα "πλαστά" επιγράμματα της Παλατινής Ανθολογίας. Π.χ.: "– Ποια είσαι γυναίκα και τίνος, που κείτεσαι κάτω απ' του παριανού μαρμάρου την κολόνα; – Του Καλλιτέλη η Πρηξίω. – Κι από πούθε; – Απ' τη Σάμο. – Και σ' έβαψε ποιος; – Ο Θεόκριτος στον που οι γονιοί μου με δώσανε νύμφη. – Και πέθανες από τι; – Στη γέννα ..."⁴.

Εκείνο που χαρακτηρίζει τον γυναικείο θάνατο, όπως άλλωστε και τη γυναικεία ζωή, είναι ο αυστηρά ιδιωματικός χαρακτήρας τους. Αυτό επισημαίνεται και αναλύεται σύντομα αλλά γλαφυρά από τη Nicole Loraux, που αντιπαραθέτει τον δημόσιο χαρακτήρα των τιμών που αποδίδονται στους νεκρούς του Πελοποννησιακού πολέμου στον "Επιτάφιο" του Περικλή με τον ιδιωτικό χαρακτήρα του επιτύμβιου επιγράμματος μιας Αθηναίας νοικοκυράς, της Νικοπολέμης, που η μνή-

Το γνωστό επιτύμβιο ανάγλυφο της Ηγερούς, κόρης του Προξένου (Κεραμεικός, τέλος του 5ου αι. π.Χ.). Το ανάγλυφο αποπνέει την αθηναϊκή ιδεολογία περί του οικιακού ρόλου της γυναίκας: η νεαρή εικονίζεται μαζί με τη δούλη της να επιλέγει κοσμήματα.

μη της θα φυλάσσεται μόνον από τον άνδρα της⁵. Εδώ βρίσκουμε ξανά την πανάρχαια ιδέα ότι η συνεισφορά του άνδρα στην κοινωνία είναι η άμυνα, ενώ της γυναίκας η διαίτιση του είδους.

Η Nicole Loraux βέβαια επισημαίνει ότι στον χώρο του "φαντασιακού" της αθηναϊκής πολιτείας του 5ου αι. π.Χ., δηλαδή στην τραγωδία, παρατηρούνται βίαιοι θάνατοι κοριτσιών, που θυμίζουν πολύ εκείνους των πολεμιστών, μια και αυτές οι παρθένες πεθαίνουν για τη σωτηρία της πατρίδας. Όμως και σ' αυτές τις περιπτώσεις οι κοπέλες δεν εφεύγουν από τον παθητικό ρόλο του θηλυκού, καθώς δεν πεθαίνουν στο πεδίο της μάχης αλλά ως σφάγια στο θυσιαστήριο⁶.

Οι επιτύμβιες επιγραφές της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής χαρακτηρίζονται από ένα είδος "φλαριάς", ιδιαίτερα όταν ανήκουν σε άτομα της άρχουσας τάξης. Συχνά η γλώσσα είναι αρχαϊζούσα, και βέβαια τυποποιημένη, καθώς επιδιώκεται ο εξωραϊσμός του νεκρού και έμμεσα των ιδεολογικών αρχών της κοινωνίας στην οποία έζησε. Στις επιτύμβιες επιγραφές οι σύζυγοι είναι πάντοτε "φιλάνδροι" και "φιλτέκνοι", τα παιδιά υπάκουα και οι δούλοι και οι απελεύθεροι ευγνώμονες προς τους κυρίου και τους πάτρυνές τους. Η κοινωνική "ετικέτα" εφαρμόζονταν κατά γράμμα.

Πάντως, ακόμα και αυτού του είδους οι επιγραφές παρουσιάζουν διαφορετική εικόνα των γυναικών της ελίτ. Στο επιτύμβιο επιγράμμα της η Διομόνια, πολιτίδα της Κύμης της Μ. Ασίας (1ος π.Χ. αιώνας), τιμάται όχι μόνο ως μητέρα αρσενικού παιδιού αλλά και για την αθλητική

της νίκη σε ιππικούς αγώνες (ασφαλώς όχι ως συμμετέχουσα αλλά ως ιδιοκτήτρια αλόγων)⁷. Είναι σημαντικό στοιχείο της διαφοροποίησης της κοινωνικής ιδεολογίας από την κλασική στην ελληνιστική εποχή το ότι μία γυναίκα αποκατά δόξα όχι μόνον ως μητέρα αλλά και ως "αθλήτρια".

Άλλο πολύ σημαντικό επιτύμβιο επίγραμμα από τις Σάρδεις της Μ. Ασίας (2ος π.Χ. αιώνας) μας πληροφορεί για τη δυνατότητα πρόσβασης των γυναικών της περιοχής στη μόρφωση και σε κάποια (τιμητικά) δημόσια αξιώματα: η νεαρή νεκρή που απεικονίζεται στο ανάγλυφο της επιτύμβιας στήλης, η Μηνοφιλα, κρατάει στο χέρι της βιβλίο και φοράει στεφάνι: όπως μας πληροφορεί η επιγραφή, το βιβλίο δηλώνει τη σοφία της και το στεφάνι το αξίωμά της, του στεφανηφόρου (επώνυμου άρχοντα)⁸. Σε μία άλλη επιγραφή του 2ου π.Χ. αιώνα από τη Μαύρη Θάλασσα, η Επιφάνια, σύζυγος και κόρη ναυκλήρων, μνημονεύεται για τη σοφία της και για το ότι βοήθησε άλλες γυναίκες⁹. Ο επιτάφιος αυτής της κυρίας, που έζησε μαζί με τις Μούσες¹⁰, μας θυμίζει κάπως ένα ποίημα της Σαπφούς (fr 55), όπου η ποιήτρια ερμνεύεται κάποια ξυπασμένη πλούσια: "Όταν νεκρή θα κείτεσαι, κανείς μ' αγάπη εσένα δε θα θυμάται πια, γιατί ποτέ δεν στόλισε τη ζήση σου κανένα από τα ρόδα τα περικά, κι έτσι όσημη και ωχρή σκιά ντυμένη το σκοτάδι μέσα στους άδοξους νεκρούς θα τριγυρνάς στον Αδη"¹⁰, μόνο που η Επιφάνια, σ' αντίθεση με την άγνωστη αρχαϊκή κυρία, διέθετε τα "περικά ρόδα".

Οι ιδιότητες της συζύγου και μητέρας εξακολουθήσαν να αναφέρονται ως πρωταρχικές στις επιτύμβιες επιγραφές της μετακλασικής αρχαιότητας, με μια διαφοροποίηση (πάντοτε για τις γυναίκες της ελίτ). Τώρα προστίθεται και ένας κοινωνικός ρόλος, μια γυναίκα συμβολή στην επιβίωση ή τη βελτίωση της ζωής των πολιτών, που φυσικά δίνει μια δημόσια πτυχή στον βίο (και στον θάνατο) κάποιων γυναικών. Ο διπλός ρόλος των γυναικών της ελίτ των ελληνορωμαϊκών πόλεων παρουσιάζεται ανάγλυφος σε δύο επιτύμβιες επιγραφές από τη Μ. Ασία: Η Τέρτυλλα, κόρη του Κρατέρου, τιμάει ως οικουρά (καλή νοικοκυρά) αλλά και σύτσειρα (ευεργέτις) και ολιβιώτις (χορηγός πλούτου) της πόλης¹¹.

Στη δεύτερη επιγραφή, από την πόλη της Σίδης στην Παμφυλία της Μ. Ασίας, ο σύζυγος Ζωσιμίων εκφράζει την αγάπη του προς την αποθανούσα σύζυγό του Ρωμιάνα, που όχι μόνο μητέρα ή μητέρα των παιδιών του αλλά μοιράστηκε μαζί του το αρχιερατικό αξίωμα της αυτοκρατορικής λατρείας και παρήγαγε μαζί του θεατρικές παραστάσεις¹².

Σε μια πολύ μεταγενέστερη ιστορία, που καταγράφει από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα Κωνσταντίνο τον Πορφυρογέννητο (10ος αιώνας μ.Χ.), αλλά που πρέπει να είναι εκχριστιανισμένη παραλλαγή παλαιότερης ειδωλολατρικής παράδοσης, μια γυναίκα, η Γυκία, κόρη άρχοντα της Χερσονήσου, στείλει την πόλη της από τις κατακτητικές βλάβειες του προδότη συζύγου της και τιμάει με την ανέγερση ανδριάντα "αμαζονικού" χαρακτήρα και με την υπόσχεση της ταφής της στο κέντρο της πόλης¹³. Παρατηρούμε δηλαδή μια "μεταπόιση" κάποιων γυναικών από το "περιθώριο" της πόλης προς το "κέντρο" της, έστω και μεταφορικά.

Φυσικά, οι σταθερές παράμετροι της πατριαρχικής ιδεολογίας παραμένουν ζωντανές και στη ρωμαϊκή εποχή¹⁴. Σε μια επιγραφή από την Παλαγονία, χρονολογούμενη στα τέλη του 3ου μ.Χ. αιώνα, κατά τη διάρκεια των γοθικών εισβολών στη Μ. Ασία, η δεκαετηράχρονη Δομιτίλα τιμάει από τους γονείς της, γιατί ήταν η μόνη κόρη της περιοχής που προτίμησε να αυτοκτονήσει παρά να ατιμασθεί από τους εισβολείς¹⁵. Όσο για τα γυναικεία επαγγέλματα, οι επιτύμβιες επιγραφές της ρωμαϊκής εποχής διαφέρουν ελάχιστα από εκείνες της κλασικής, μη και οι περισσότερες νεκρές καταγράφονται ως μαίες, παραμάνες, χορεύτριες ή εμπόρισσες¹⁶. Αν και οι περισσότεροι διανοούμενοι της 2ας Χριστιανικής, με εξαίρεση τον Πλούταρχο επιβιωμένοι να βασιούν τις συγχρονές τους γυναίκες στη σιωπή του "Επιταφίου" του Περικλή, οι επιγραφές, επιτύμβιες και μη, αφηγούνται μια – κάπως – διαφορετική ιστορία: οι γυναίκες της ελληνορωμαϊκής και της ρωμαϊκής εποχής έχουν καταφέρει να περάσουν έξω από τα στενά όρια των οίκων.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο (αρ. Χ. 23321), φυλάσσεται χάλκινο ανάγλυφο της Ιουλίαις Μαμαίας, μητέρας του Αλεξάνδρου Σεβήρου (222-35 π.Χ.), που άσκησε μεγάλη επιρροή κατά τη διάρκεια της βασιλείας του. Η σφρηκοποίηση του αγάλματος, ιδίως στην περιοχή του προσώπου, οφείλεται στην ποιητή της *damnatio memoriae* (κατάδικη της μνήμης) που υπέστη μετά τη δολοφονία

της. Η ποιητή αυτή συνίστατο στην καταστροφή των αγαλμάτων του νεκρού και στην απόλειψη του ονόματός του από τις επιγραφές. Η αυτοκράτειρα ήταν μια γυναίκα που άσκησε δύναμη, όχι μόνο παρασκησιακά, και γι' αυτό υπέστη τη μεταθανάτια τιμωρία.

Σημειώσεις

1. Βλ. Salvatore Nicosia, *Lo stemma e la famiglia* (Αθήνα, 1994), σσ. 31-32.
2. *ibid.*, σσ. 33-34, όπου ο συγγραφέας σημειώνει την παρακμή της "πρωϊκής" ιδεολογίας στην αρχαία ελληνική κοινωνία.
3. Salvatore Nicosia, *op. cit.*, 51, Αθήνα, 1994 (σ. 350 π.Χ.).
4. Βλ. επίσης επιτύμβιο επιγράμμα από το Θύρροο της Ακαρνανίας, του 2ου π.Χ. αιώνα: "πατρίς μου Κασωμία, πατήρ δέ μοι Μενέδαρος, μητρη δέ εστρακωσαν Αριστοκράταις Εχρινάαν οισσα δέ τέκνα ληουσιν ο παπτοβαρής λαίβη μ' Αδής ...", Ι. Γ. Νεραντζή, *Επιγραφές και αρχαιολογικά ευρήματα αρχαίας Ακαρνανίας στο Μουσείο Εύβοιας Ακαρνανίας* (Αθήνα, 1994), σ. 79.
5. Επιγράμμα VIII 163 του Λευκίου του Ταραντίνου, αρχές 3ου π.Χ. αιώνα, *Metaphorae Antiochae Aethiaca. 500 ποιήματα από την Παλιανή Ανθολογία* (Αθήνα, 1988), σ. 74.
6. Nicole Loraux, *Βίαιος θάνατος γυναικών στην τραγωδία* (Αθήνα, 1991), σσ. 35-36.
7. *ibid.*, σσ. 100-107. Τυπικό παράδειγμα: η θυσία της Ιραγένειας.
8. *Die Inschriften von Kyme* (Bonn, 1976), αρ. 46.
9. W. H. Buckler, D. M. Robinson, *Graeco. Greek and Latin Inscriptions* (Leiden, 1932), αρ. 111.
10. *Supplementum Epigraphicum Graecum XXIV* (1969), αρ. 1088.
11. Μεταφράσει Π. Λακταρά, στο βιβλίο Ζαζούκ, της Marion Griebel (Αθήνα 1990), σσ. 65-66.
12. W. Peek, "Grabepigramme auf Klauidiopolis", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 27 (1977), σ. 276.
13. *Supplementum Epigraphicum Graecum, XXV* (1985), αρ. 1427, γύρω στο 287 μ.Χ.
14. W. D. Lebek, "Das Grabepigramm auf Domitilla", *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 59 (1985), σ. 7.
15. Βλ. *Inscriptions Graecae III* nos. 1456, 1457, 1458 να επιτύμβια επιγράμματα ανδροκόων νεκρών της ρωμαϊκής Αθήνας. Επιστη για το ίδιο θέμα είναι χρήσιμο το άρθρο του T. Vestergaard και ομάδας συνεργατών, "Women on gravestones from Attica", *American Journal of Ancient History* 10 (1905), σσ. 178-169.

Ideological differences: the sepulchral inscriptions of women of the classic, hellenistic and Roman era

Costas Mandas

The sepulchral inscriptions of antiquity are an important source for the social history. Initially, this kind of "immortality", recorded in the epigraphic text, was preserved only for the aristocrat warriors. From the 7th century B.C. onwards the new political circumstances created an "equality" before death for most people which materialized in the new type of "immortality", that of the sepulchral inscription. Women had the right to be commemorated on their tomb too, though this commemoration was strictly of private character: Women died on the birth mostly or, peacefully, on their bed and their memory was being preserved by their family, whereas men died, usually, on the battlefield and they were commemorated by the state. During the hellenistic and roman eras, women of the elite were commemorated not only for their matronly virtues but for their social role as athletes or evergetists, too. Of course we cannot argue that there was a radical change in the position of women in society. Simply their social role which was minimal in classic times became more active and this is evident even on the common place phrases inscribed on their tombs.